

S.İ.BUDAQOVA
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun böyük elmi işçisi,
t.ü.f.d.
E-mail: sahiba_ibrahim@yahoo.com

NAXÇIVAN VİLAYƏTİNİN İNZİBATI İDARƏ SİSTEMİ (XIX əsrin əvvəlləri)

Açar sözlər: Diyar, vilayət, işğal, sənətkarlıq, əmtəə, bölgə, yadelli, inzibati, hərbi-siyasi

Ключевые слова: Край, область, вторжение, ремесленчество, регион, административная, военная политика

Key words: Krai (territory), province, invasion, handicraft, goods, region, overseer, administrative, militarypolitical

Əsərin xronoloji çərçivəsi əsasən Naxçıvan diyarının XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin birinci rübünü əhatə edir.

Azərbaycanın qərbində yerləşən Naxçıvan diyarı Zəngəzur dağlarından başlayıb, Araz çayına qədər uzanan böyük bir ərazini əhatə edir. Diyar şimalda İrəvan, şimal-şərqdə Qarabağ, cənubda isə Xoy və Maku xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Diyarın şərqindən Kiçik Qafqaz, şimaldan isə Dərələyəz dağları keçir.

Naxçıvan diyarının ərazisi əsrlər boyu baş verən hərbi və siyasi hadisələrin təsiri ilə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Diyarın istər xarici sərhədlərində, istərsə də daxili inzibati bölgüsündə baş verən dəyişikliklərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin təsiri, xüsusilə, böyük olmuşdu. Müstəqil xanlıq meydana gələnə qədər bu diyar bir neçə dəfə Osmanlı Türkiyəsinin hakimiyyəti altında düşmüşdü [1, 19].

Naxçıvan diyarı XVI əsrin sonlarından başlayaraq, Səfəvilər dövlətinin inzibati cəhətdən bölünmüş bəylərbəyiliklərindən əvvəlcə Təbriz (Cənubi Azərbaycan), XVII əsrin sonundan isə Çuxur-Cəəd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil edilmişdi. Belə vəziyyət Nadir şah Əfşarın (1736-1747) hakimiyyətinə qədər davam etmişdi. Nadir şah hakimiyyət başına gəldikdən sonra Səfəvilərin inzibati-ərazi bölgüsünü ləğv edərək, Azərbaycandakı bəylərbəyiliklərin yerinə vahid Azərbaycan vilayəti təsis etmişdi. Həmin vilayətin sərhədi qərbdən İrəvan, şərqdən isə Dərbəndlə məhdudlaşır. Müstəqil xanlıqlar dövründə siyasi hadisələrin təsiri altında Naxçıvan diyarının xarici sərhədləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Belə ki, bu dövrdə Naxçıvan xanlığı, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Kartli-Kaxetiya çarlığı və İrəvan arasında fasiləsiz mübarizə obyektinə çevrilmişdir. Məhz bu dövrdə vaxtilə Naxçıvan diyarının tərkibinə daxil olmuş Tativ, Sisiyan və Mehri mahalları qarabağlı Pənah Əli xan tərəfindən işğal edilərək Qarabağ xanlığının tərkibinə qatılmışdır [2, 48].

1797-ci ildən etibarən Naxçıvan xanlığı yenidən özünün siyasi müstəqilliyini itirərək İranın hakimiyyəti altına düşmüş və İranın ucqar əyalətlərindən birinə çevrilmişdir. 1828-ci ilə qədər davam edən İran hakimiyyəti dövründə diyarın ərazisində elə bir dəyişiklik müşahidə olunmur. Bölgədə cərəyan edən siyasi hadisələr, ilk növbədə hərbi əməliyyatlar Naxçıvan diyarının daxili inzibati-ərazi bölgüsündə daha ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdu. Lakin bu dəyişikliklərin dinamikasını izləmək mənbələrin olmaması üzündən xeyli çətinlik törədib. XIX əsrin əvvəllərində diyarın inzibati-ərazi bölgüsündə baş vermiş dəyişiklikləri izləməyə

imkan verən yerli mənbələr, demək olar ki, yoxdur. Bu boşluğu müəyyən dərəcə müxtəlif vaxtlarla tərtib edilmiş türk və qismən də rus mənbələri əsasında doldurmaq mümkündür [3, 98].

Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə türklər qələbə çaldıqları zaman Azərbaycanın, demək olar ki, bütün ərazisində Osmanlı Türkiyəsi özünəməxsus inzibati idarə sistemi yaradır, Azərbaycanın ərazisinin inzibati cəhətdən paşalıqlara və sancaqlara bölürdü. Bu bölgü Naxçıvan ölkəsini də əhatə edirdi. Belə ki, Naxçıvan diyarı inzibati ərazi vahidi kimi sancaq adlandırılır, sancaq isə öz növbəsində nahiyələrə bölünürdü. Naxçıvan sancağı osmanlı tərəfindən 16 nahiyəyə bölünmüşdür: Naxçıvan, Məvazeyi-xatun, Mülki-xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşanşahbuz, Dərəşan, Azərçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisiyan, Ordubad, Azadciran, Şorlut və Dərəkürlüt. Göründüyü kimi, həmin dövrdə Naxçıvan sancağının ərazisi Naxçıvan xanlığının ərazisindən xeyli böyük olmuş və XX əsrdə Sovetləşmiş Ermənistan yaradıldıqda bir sıra Azərbaycan torpaqları da Ermənistan Respublikasına daxil edilmişdir. XVIII əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalına son qoyulduqdan sonra Azərbaycan ərazisi, o cümlədən Naxçıvan diyarı yenidən Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılmış və əvvəlki inzibati-idarə sistemi bərpa edilmişdir. XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində inzibati bölgü baxımından Naxçıvan diyarı tümən kimi qeyd olunmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq, Osmanlı hakimiyyəti dövründə mövcud olmuş inzibati bölgü də dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, Zar və Zəbil nahiyələri birləşdirilmiş və Sədərək adlı yeni inzibati vahid yaranmışdı [4, 21].

1722-23-cü illərdə Azərbaycan Şərqdən Rusiya və 1723-cü ildə Osmanlı Türkiyəsi tərəfindən işğal edildiyi zaman iki dövlətin qoşunları Azərbaycan torpağında toqquşmasınlar deyə 1724-cü ildə İstanbulda müqavilə bağlamağa məcbur oldular. İstanbul müqaviləsinə əsasən Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi, o cümlədən Naxçıvan diyarı yenidən Osmanlı Türkiyəsinin tərkibinə daxil edildi. Yeni Osmanlı işğalı dövründə Naxçıvan diyarının inzibati-ərazi bölgüsündə yenidən dəyişiklik baş verdi. Belə ki, sancaqların sayı əvvəllərdə olduğuna nisbətən 16-dan azalaraq 14-ə enmişdir. Əvvəllər mövcud olmuş Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil və Ordubad nahiyələrinin əvəzində iki yeni nahiyə-Qızılağat və Dərələyəz nahiyələri yaradıldı. Əvvəlki bölgüdə adı çəkilən Sədərək nahiyəsi isə ləğv edildi.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanın digər müstəqil xanlıqları kimi, Naxçıvan xanlığı da inzibati cəhətdən mahallara bölünmüşdü. Bu bölgü elə bir ciddi dəyişikliyə uğramadan 1798-1828-ci illəri əhatə edən İran hakimiyyəti dövründə də mövcud olmuşdur. İstər müstəqil xanlıq dövründə, istərsə də İran hakimiyyəti illərində Naxçıvan diyarı 9 mahaldan ibarət idi. İranın hökmranlığı illərində diyarın inzibati bölgüsündə aparılmış başlıca dəyişiklik isə bu mahalların iki tüməndə - Naxçıvan və Ordubad tümənlərində birləşdirilməsi olmuşdur. Naxçıvan tüməninin tərkibinə 4 mahal - Naxçıvan, Əlincə, Xok və Dərələyəz mahalları, Ordubad tüməninin tərkibinə isə 5 mahal – Ordubad, Əylis, Dəstə, Cənnab və Bilev mahalları daxil idi. Sonralar bu mahalların sırasına yeni yaradılmış Məvazeyi-Xatun mahalı da daxil edilmişdir [5, 111].

Naxçıvan diyarında əhalinin, kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın vəziyyətini tarixi coğrafiya baxımından təhlil etdikdə, belə nəticəyə gəlmək olur ki, onların formalaşmasında və inkişafında təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı siyasi hadisələrin də mühüm rolu olmuşdur. Diyarın Naxçıvan şəhəri, Culfa, Ordubad və oradan Mehri istiqamətində və Naxçıvançay, Əlincəçay boyunca uzanan ərazilərdə insanların məskunlaşması və normal təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmaları üçün lazımi şərait var idi. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında yaşayan 8463 ailənin böyük əksəriyyəti məhz adları çəkilən ərazilərdə məskunlaşmışdı. Bölgədə cərəyan

edən siyasi hadisələrin təsiri altında Naxçıvanda əhalinin milli və say tərkibində xeyli dəyişiklik baş vermişdi. Belə ki, Rusiya-İran müharibələrinin dağıdıcı təsiri altında diyarda yerli əhalinin sayının xeyli azalması müşahidə olunur. Yəni də həmin müharibələrin gedişində və ondan sonra keçən az müddət ərzində Naxçıvan diyarına kütləvi şəkildə erməni ailələri köçürülərək əhalinin milli tərkibindəki tarazlıq süni şəkildə pozulmuşdur.

Naxçıvan kənd təsərrüfatının ilk növbədə isə əkinçiliyin inkişafı daha çox təbii-iqlim şəraiti, torpaqların münbitliyi kimi bir sıra coğrafi amillərlə də sıx bağlı idi. Məhz bu amillər nəticəsində burada əkinəyararlı torpaqlar mahallar üzrə qeyri-bərabər şəkildə paylanmış və qonşu ərazilərlə müqayisədə xeyli azlıq təşkil edirdi. Bütövlükdə Naxçıvan diyarı üzrə yararlı torpaqların böyük bir hissəsi Dərələyəz (52,6%) və Xok (34,4%) mahallarının payına düşürdü. Diyarın digər mahallarında əkinçiliyin zəif inkişaf etməsi daha çox suyun çatışmaması və müəyyən dərəcədə torpaqların az münbit olması ilə bağlı idi. Təbii-iqlim şəraitindən asılı olaraq diyarın əhalisi əsasən taxılçılıq, bostançılıq, üzümçülük, pambıqçılıq və s. sahələrlə məşğul olurdular. Maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq dağlıq yerlərdə yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələrindən idi.

Kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə sənətkarlıq istehsalı Naxçıvan diyarında əhalinin məşğuliyyətində həlledici əhəmiyyətə malik deyildi. Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi burada da sənətkarlıq istehsalı daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlı olub, əsasən, yardımçı xarakter daşıyırdı. Kənd əhalisinin xeyli hissəsinin başlıca olaraq istehsal edilmiş kənd təsərrüfatı ilə məşğul olması da əsasən onun nəticəsi idi. Naxçıvan diyarında ev sənətkarlığının inkişafına təsir göstərən amillər sırasında ticarət mərkəzlərindən uzaqlığı, natural təsərrüfat hökmranlığı, rahat yolların olmaması və s. göstərmək olar [6, 3].

Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalı başlıca olaraq iki mərkəzdə - Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində cəmləşmişdi. Naxçıvan sənətkarlarının əsas məşğuliyyət sahəsi toxuculuq, xalçaçılıq, dəmirçilik, boyaqçılıq, dabbaqçılıq, duluşçuluq və s. idi. Sənətkarlıq istehsalında pambıq parça-bez istehsalı xüsusilə geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl bölgədə pambıq parça istehsalı xammalın- pambığın bolluğu ilə izah olunmalıdır. Yalnız Naxçıvan şəhərində XIX əsrin əvvəllərində 126 bez parça toxuyan sənətkar çalışırdı. İstehsal edilmiş parçaların az bir qismi daxili tələbatın ödənilməsinə sərf olunur, yerdə qalanları isə xarici bazarlara çıxarılırdı. Naxçıvan diyarında istehsal olunan pambıq parçalar, əsas etibarilə, Türkiyəyə və Gürcüstana ixrac olunurdu [7, 14].

Naxçıvan diyarında sənətkarlıq istehsalında istifadə olunan əmək alətləri və texnika bütövlükdə aşağı səviyyədə olub, primitiv xarakter daşıyırdı. Əmək məhsuldarlığı istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi deyil, əsasən, əməyin intensivləşdirilməsi hesabına artırılırdı. Bununla belə, şəhər sənətkarlığı istehsalın təşkili və tətbiq olunan əmək alətlərinin məhsuldarlığı baxımından kənd sənətkarlığından xeyli yüksək idi. Kənd sənətkarlığı əsasən qapalı, natural xarakter daşıdığı halda, şəhər sənətkarlığı nisbətən əmtəə xarakteri daşıyırdı.

Naxçıvan bölgəsi, sözün həqiqi mənasında, şəhərlər diyarı olmuşdur. Bölgədə tarixən yaranmış, inkişaf etmiş şəhərlər tarixi-coğrafi amillərin təsiri altında sonradan sıradan çıxmışdır. Bölgədə tez-tez baş verən feodal ara müharibələri, yadelli işğalçıların hücumları, şəhərlərin ayrı-ayrı dövlətlərin, hökmdarların iqamətgahına və paytaxtına çevrilməsi hərbi-siyasi amil kimi onların inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Bununla belə, şəhərlərin inkişafına təbii-iqlim şəraiti, əlverişli ticarət yolları üzərində yerləşməsi bu və ya digər şəhərin, o cümlədən Naxçıvan diyarında mövcud olmuş şəhərlərin inkişafında bəzən həlledici amillərə çevrilmişdir.

Öyrəndiyimiz əsərlərdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərindən başqa Naxçıvan diyarında Culfa, Əylis və Azad kimi şəhərlər də mövcud olmuşdur. Vaxtilə bu şəhərlər təkcə Naxçıvan diyarının deyil, bütövlükdə Azərbaycanın ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri idilər. Lakin əsrlər boyu bölgədə baş verən siyasi proseslər nəticəsində həmin şəhərlər əvvəlki əhəmiyyətini itirmişdir [8, 36].

XVIII əsrin ikinci yarısı – XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan diyarında şəhər kimi formalaşan Naxçıvan və Ordubad yadelli işğalçıların hücumları və feodal ara müharibələrinə məruz qalmışdır. Bu siyasi hadisələr şəhərlərin xarici görünüşünə mənfi təsir göstərməklə yanaşı, onların təsərrüfat həyatına da ağır zərbə endirmişdir. Öyrənilən dövrdə kiçik qalaları xatırladan Naxçıvan və Ordubad şəhərləri əhalisinin sayı əvvəlki əsrlərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmışdır.

Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhalinin sosial və milli tərkibində baş verən dəyişikliklər daha çox hərbi və ictimai-siyasi proseslərlə bağlı olmuşdur. Göstərilən şəhərlərdə xan və onun ailəsi, feodallar, tacirlər və sənətkarlarla yanaşı kəndli ailələri də yaşayırdılar. Əhalisi xalis azərbaycanlılardan ibarət olan Naxçıvanda ikinci Rusiya-İran müharibələrinin nəticəsində əhalinin milli tərkibində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. Rus çarizminin köçürmə siyasəti nəticəsində Naxçıvan diyarında xristian, xüsusilə erməni ailələrinin sayı xeyli çoxaldı.

Tənəzzül dövrü köçürmələrinə baxmayaraq, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri yenə də bölgənin mühüm ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri kimi qalmaqda davam edirdi. Bu şəhərlərdə əhalinin sayının əksər hissəsi tacir və sənətkarlardan ibarət idi. Naxçıvanın və Ordubadın iqtisadi həyatında başqa sahələrlə yanaşı, kənd təsərrüfatının da mühüm rol oynadığı yuxarıda dediklərimizlə bir daha təsdiq edilir. Bu da, bütövlükdə, sənətkarlığın kənd təsərrüfatından, şəhərlərin kəndlərdən ayrılması prosesinin həddindən artıq davam etməsi ilə bağlı idi [9, 78].

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki (orta əsrlər dövrü).- Bakı, Elm, 1977
2. Гейдаров М. X. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII Баку, Элм, 1982
3. Буниятов З.М. Сведения Камаладин ибн ал-Фувати о представителях семьи Санджара ибн Абдаллаха ан-Нахичевани. – Док. АН Азерб.ССР, т. XXXIV, № 5, 1978, с. 77-78.
4. Никитин К. Н Город Нахичевань и Нахчиванский уезд, СМОМНИК, вып. II, Тифлис, 1882.
5. Gürcüstan DTA, f. 13, s.27, iş 248.
6. Heydərov M. X. «Aza» - ASE, I c. Bakı, 1976
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. – B., 1966.
8. Vəzirova F.Məmməd Səid Ordubadi. – B., 1972.
9. Бретаницкий Л.С. Зодчество Азербайджана XII-XV вв. и его место в архитектуре Преднего Востока. – М.: 1966, 558 с.
10. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов - Ануштегинидов (1097-1231). – М.: Наука, 1986, 248 с.
11. Вайдова Х. Р. История города Ордубада в XIX – начале XX – Автореф. дисс. Канд. Ист. Наук. Баку, 1990
12. Магаррамов Дж. Н. Пролетариат Азербайджана и Иранская революция 1905-1911 гг. – Б., 1987.

13. Нефедов Н. Взгляд на армянскую область в путевых записях. – СПб., 1839,
Путешествие Шардена. – Тифлис, 1902
Сысоев В. М. Древность Нахичеванской АССР. – Баку, 1928

С.И.БУДАГОВА
Д.ф.но истории

АДМИНИСТРАТИВНАЯ СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ НАХИЧЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ (НАЧАЛО XIX ВЕКА)

Территория Нахичеванской области на протяжении многих веков под влиянием политических событий подвергалась серьезным изменениям. Происходящие изменения в социальном и национальном составе населения городов Нахичеван и Ордубад в большей степени были связаны с военными и общественно-политическими процессами. Несмотря на переселение части населения в период упадка, города Нахичеван и Ордубад продолжали оставаться главными ремесленно-торговыми центрами региона.

S.I.BUDAGOVA
PhD in history

THE ADMINISTRATIVE-MANAGERIAL SYSTEM OF NAKHCHIVAN REGION (EARLY XIX CENTURY)

The territory of Nakhchivan has undergone significant changes under the influence of political events that took place over the centuries. Changes that took place in the social and national composition of the population of the Nakhchivan and Ordubad cities had rather been linked with military and socio-political processes. Despite the resettlement in the period of decline, Nakhchivan and Ordubad cities still continued to be the major commercial and industrial centers of the region.

Rəyçilər: t.e.n. L.Bəhramov, t.e.d. Q.Ə.Əliyev
AMEA Tarix İnstitutunun "Qafqaz tarixi" şöbəsinin 12 mart 2014-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2).